

УДК 821.161.2.09

Криловець Роман

ЕКЗИСТЕНЦІЙНИЙ МОТИВ ЗАГУБЛЕНОСТІ В ПОЕЗІЇ ВАСИЛЯ СТУСА (НА МАТЕРІАЛІ ЗБІРКИ «ЗИМОВІ ДЕРЕВА»)

Статтю присвячено дослідженню мотиву загубленості у творчості В. Стуса та авторського розуміння екзистенційних пошуків власного «я».

Ключові слова: мотив загубленості, мотив самотності, екзистенційні самопошуки, поезія.

Статья посвящена исследованию мотива затерянности в творчестве В. Стуса и авторского понимания экзистенциальных поисков собственного «я».

Ключевые слова: мотив затерянности, мотив одиночества, экзистенциальные поиски, поэзия.

The article is dedicated to the research of the losiness motive in V. Stus's poetry and to the author's understanding of the existential search of the personal «I».

Key words: loneliness motive, losiness motive, existential search, poetry.

Варто відзначити, що до творчості В. Стуса зверталось багато науковців. Так, Ю. Бедрик одним із перших вказав на екзистенціалізм Василя Стуса та шляхи осягнення цієї філософії. У своїй праці «Василь Стус: Проблема сприймання» [1, с. 25] дослідник порушує важливі естетичні проблеми та дає ключ до розуміння світоглядних орієнтирів поета.

Перспективні напрямки дослідження творчості поета накреслює і літературознавець з Австралії Марко Павлишин [2, с. 159]. Учений знімає ідеологічну «позолоту» з образу поета-мученика, говорить не про тернистий життєвий і творчий шлях письменника, а про його тексти (до речі, М.Павлишин зініціював і видав збірник праць молодих науковців під назвою «Стус як текст»).

Глибоко проникає в художній світ Стусових «Палімпсестів» і професор Колумбійського університету (США) Юрій Шерех [8, с. 229]. Науковець дає блискучий аналіз збірки, досліджує непросту її мову, вводить автора в широкий літературний контекст.

Однак цінні положення численних досліджень потребують поглиблення й подальшого розвитку. На часі нині прочитання віршів В.Стуса під кутом зору філософії екзистенціалізму. Також цікавими можуть бути численні літературні паралелі до художніх творів поета.

1970 року в Брюсселі було видано першу збірку Василя Стуса «Зимові дерева», до якої увійшли ранні твори поета. Від самої лише назви віє холодом. В очах постає невеселий пейзаж: голі та сумні дерева. Автор у двох словах передає основні настрої збірки: розпач, самотність, сум. Хоч оптимізм також присутній у віршах, але він – «як спалах, вихоплений з ракетниці», – недовгий і нечастий. Тому мотиви боротьби й надії, переплітаючись із розпачем, приреченістю, сумом та самотністю, частково поглинаються ними. Вони навіюють різноманітні настрої, що іноді змінюються навіть у межах одного твору. Прикладом цього може слугувати вірш «Я знаю...», на початку якого звучить надія на краще: «ми будемо ще не раз брати з тобою, слухати ліс притихлий, старих і мудрих сорок...» [4, с. 15]. А вже наприкінці ліричний герой, сповнений суму й чекання, перетворюється у «велике нащупане вухо – відчуті визуальні твої підбори самотні» [4, с. 15]. Отже, мотив сподівання, заявлений на початку поезії, переростає у відчуття самотності й суму. Такий перепад у настрої автор майстерно вмотивовує навіть на звуковому рівні: якщо спершу «ліс притихлий» можна було просто слухати, то згодом, щоб не втратити зв'язку зі світом, потрібне буде «велике нащупане вухо».

Самотність та сум, що майже завжди переплітаються, витворюючи складне мереживо почуттів, найяскравіше виражені у віршах «Коли я один-однісінький...» та «Я знаю...». Щоправда, в першому випадку переважає самотність:

*Коли я один-однісінький
серед зелених снігів Приуралля,
коли в казармі порожньо
серед ліжок і пірамід,
коли я стовбичу на цьому
днювальному місточку
самотній – на обидві земні півкулі... [4; 13].
(Тут і далі виділення наше. – Р.К.)*

Ще одним цікавим зразком такого симбіотичного поєднання суму й самотності можна назвати вірш «Тоскний тріск у порожньому лісі». У цьому творі ліричний герой відчуває себе метеликом, який ніяк не може знайти собі пристанища в суворому осінньому лісі. Загубленість, що звучить в останньому рядку цього вірша, переростає далі в окремих мотив, який яскраво заявлений у поезії «Ліс випустив мене з своїх обіймів»:

*І як тут зможеш вибитись на шлях,
коли ти сам, мов дерево, котрому
верхів'я зрізане. Коли тобі
якийсь неспокій душу облягає,
ще й примітає віхола сліди!* [4, с. 14].

Відчувається невпевненість у собі і страх перед невідомим. Автор наводить вдале порівняння: людина, яка загубилася, і дерево зі зрізаним верхів'ям.

Відчуття загубленості, закинутості у ворожий світ породжує проблему екзистенційної приреченості, коли ліричний герой, осягнувши суєтність свого життя, розуміє, що не може змінити його і що страждати доведеться довічно. Така приреченість більш характерна для «пізнього» В.Стуса. Щоправда, у збірці «Зимові дерева» вона також є, але слабше виражена:

*Повз мене ходять мавпи чередою,
у них хода поважна, нешвидка.
Скажуться легше, аніж будуть собою,
бо ж ні зубила, ані молотка.
О Боже праведний, важка доука –
сліпорожденним розумом збагнуть:
**ти в цьому світі – лиш кавалок муки,
отерплий і розріджений, мов ртуть** [4, с. 38].
(«Отак живу: як мавпа серед мавп»)*

Справді, залишитись собою в таких умовах дуже важко, і щоб зробити це, ліричний герой повинен спершу збагнути, що таке він сам. Він весь у пошуках цілісності та втраченої гармонії зі світом. Простежується навіть повна відчуженість від себе, роздвоєність: «Ти сам пливеш, відринутий від себе. І лиш за гребнем прозираєш гребінь [4; с. 24]» («Минає час моїх дитячих вір»). Щоб запобігти цьому, ліричний герой намагається самоз'єднатися, але шлях до цього шукає ззовні. Він вважає, що причиною такої внутрішньої роздвоєності є інші, тому й звертається до них із проханням:

*Пустіть мене до себе. Поможіть
мені востаннє розтроюдить рану,
побачити Дніпро, води востаннє
у пригірці із криниці зачерпнуть.
Пустіть мене до мене. Поможіть
ввібрать в голодні очі край полинний
і заховать на смерть. Пустіть мене –
прозайки, поети, патріоти [4, с. 22–23].
(«Останній лист Довженка»)*

Ліричний герой намагається пізнати сенс буття і, осягнувши його, відчуває себе приреченим на довічні муки і рабське животіння в тоталітарному суспільстві:

*... Чолом прогрішим із тавром зажури
все б'юся об тверді камінні мури,
як їхній раб, як раб, як нищий раб [4, с. 38].*

Аби позбутися цих мук і відновити втрачену гармонію ліричний герой намагається змінити оточення, загубитися, втекти від світу і від себе: «Утекти б од себе геть світ заочі...» [5, с. 72]. Тут ми бачимо своєрідну фроммівську «втечу від свободи», яка звільняє від необхідності боротьби, вибору та існування в стані постійної напруженості. Таким чином, явище загубленості з неприємного переходить у бажане, рятівне. Ліричний герой навмисне губиться, розчиняється у зовнішньому світі, аби втратити власне «я» і, разом з ним, усі болі, страхи, переживання: «Жив би там – безоко і безсердо, жив би так, як опадають вниз...» [5, с. 72]. Хоча надалі ставлення автора до загубленості буде амбівалентним. Це можна пояснювати як непрограмованістю поета, на яку звернув увагу Ю. Шерех [8, с. 226], так і двома видами загубленості:

– загубленість як зло, породжене вимушеною самотністю і слабкістю ліричного героя, як перебування у небажаному місці і неможливість спілкування з близькими: «Коли я один-однісінький серед зелених снігів Приуралля, коли в казармі порожньо серед ліжок і пірамід...» [5, с. 70].

– загубленість як свідомий вибір, як необхідний відступ чи втеча, що служать для відновлення душевної рівноваги. Цей вид загубленості породжений не примусовою самотністю, а бажанням усамітнитись, побути наодинці з собою: «Справляю в лісі самоту» [5, с. 63].

Більше того, сам мотив загубленості можна умовно розділити на два типи:

– загубленість у просторі. Ліричний герой перебуває зовсім не там, де йому хотілося б бути, або взагалі не може визначити місце свого перебування: «І де ти є? І де ти тільки є? Отут, у твані звільненого світу?» [5, с. 129], чи «І вже, загублений межі зірок, проміж страждань ти звеселяєш смуту...» [5, с. 132].;

– та загубленість у часі. Ліричний герой втікає від жорстокої дійсності у спогади про минуле чи мрії про завтрашній день: «Неначе в сні було моє дитинство, неначе в казці я пройшов цей вік...» [5, с. 56] або «Минає час моїх дитячих вір, і я себе з тим часом проминаю» [5, с. 86].

Часом ці два типи поєднуються і виникає картина безвиході, приреченості: «Світ – тільки свист мигтючий. І провалля – немов бездонне... Час опада. За час не зачепитись. Руками не вчепитись, мов

за дріт» [5, с. 82]. Загалом, мотив загубленості постає своєрідною еволюцією мотиву самотності. У пізнішій творчості В. Стуса він поступиться місцем мотивам приреченості, абсурдності існування та боротьби, однак у збірці «Зимові дерева» мотив загубленості можна справедливо вважати провідним.

Прикладом цьому може служити вірш «Холоднозорий присмерк приуральський...» [5, с. 47–49], де звучать мотиви загубленості та відчуття ілюзорності навколишнього світу. Сосни за вікном тільки здаються справжніми, але, в той же час, нагадують «провінційний театральний зал», де музиканти і диригент фальшивлять. Сама поезія цікава в плані передачі подієвого елементу через музику і звуки, що не часто зустрічається у творчості В. Стуса. Адже автора за психологічним типом сприйняття дійсності можна віднести скоріше до **візуалістів** (сприйняття світу через зорові образи, картини, пейзажі... Це простежується майже в усіх поезіях та збірках) і, частково, до **кінестетиків** (осмислення дійсності через власні відчуття, внутрішні стани, настрої... Особливо яскраво внутрішні стани та переживання виписані у віршах, що створені в ув'язненні), але аж ніяк не до **аудіалістів** (сприйняття світу через музику, звуки, шуми...). Такий тип сприйняття більш притаманний ранньому П. Тичині з його музичністю, мелодійністю та численними алітераціями і асонансами. Прикладом цьому може бути вірш П. Тичини «Хор лісових дзвіночків». Для В. Стуса це загалом не характерно і тому ще більш цікаво розглянути авторський спосіб передачі подій за допомогою звуків. Так, спочатку звучить лише згадка про музичні інструменти («органні труби»), людей («Йоган Себастьян») та поняття, пов'язані з музикою: «театральний зал», «диригент», «ноти». Далі автор все більше й більше переходить на звуковий опис подій: «Гули вітри, тріщав мороз. Гули вітри. Тріщали покляклі віти...». Навіть в описі батальйонного фельдшера, як одна з характеристик, неодноразово проскакує епітет «мовчазний». Окрім традиційних поєднань предметів та звукових властивостей, («...мова... тихо жебоніла...») відбувається наділення окремих предметів непритаманними їм звуковими можливостями: «...струмка тоненько жебоніла шпара...», «Підводив стелю Гедимінів зойк...», «Шамотів колючий ліс...», «...узбережна «Летува» шуміла». Для підсилення звукового впливу неодноразово звучать заклики до продовження розмови і, відповідно, продукування нових звуків: «Говори...», «Розповідай. Розповідай. Кажі ж!».

Вельми цікавими у збірці є екзистенційні роздуми автора. Вони якнайповніше відтворюють внутрішній світ поета і допомагають зрозуміти, творчість яких митців вплинула на світогляд В.Стуса.

Поет був неординарною особистістю європейського масштабу. Михайло Хейфец у спогадах про нього звертає увагу на митцеву обізнаність зі світовою філософією і глибоке зацікавлення нею [6, с. 255–257]. Вражає Стусова начитаність. Серед найулюбленіших його письменників – Гете, Свідзинський, Рільке, Унгаретті, Квазіmodo, Толстой, Гемінгуей, Стефанік, Пруст, Фолкнер [3, с. 12–13]. У своєму листі до сина від 9 жовтня 1978 року Василь Стус називає ще одного улюбленого автора: «А от Шекспір – чи не тяжкий він Тобі? Я його дуже люблю» [3, с. 66]. Немалий вплив на творчість поета мав і Т. Шевченко: «Шевченко над коліскою – це не забувається» [3, с. 12]. Не менш важливим для творчого зростання В.Стуса був Альбер Камю. Про це згадує як сам поет («Двоє слів читачеві»), так і його тюремні побратими.

Наприклад, Михайло Хейфец зазначає: «Я не зустрічав у своїм житті тоншого знавця творчості Камю – він прочитав і проаналізував усе, що написав француз» [6, с. 260]. На спорідненість поетичного світу Василя Стуса з філософією екзистенціалізму вказує Юрій Шерех. Покликаючись на Михайла Хейфеца, літературознавець, зокрема, зазначає: «Екзистенціалізм у розмовах на філософські теми між ним (Михайлом Хейфецом. – Р.К.) і Стусом не приходять до голосу, не можна сказати, якою мірою Стус був знайомий з писаннями Гайдеггера, Сартра, а надто найближчого до його світогляду Габрієля Марселя. Але наявність збігів не підлягає сумніву» [8, с. 231].

У вірші «Біля гірського вогнища» автор задає собі одвічні питання: «Як бути? Як знебути? Як жити?» (Чим не шекспірівське: «То be or not to be?»), – на які сам відповідає: «...зважитись боротися, щоб жити, і зважитись померти, аби жити?..» [4, с. 31] («Не можу я без посмішки Івана»). А в іншій поезії В.Стус, звертаючись до свого рядка, який символізує всю його творчість, пише:

*Добрий день, мій рядок кароокий,
побратиме моїх безсонь!*

Зупини її, мить високу,

для моїх молитовних долонь [4, с. 36].

Хіба це не фаустівське намагання зупинити прекрасну мить?

Є в поезії В.Стуса й помітні перегуки з Т.Шевченком. Так, рядки із циклу «Костомаров у Саратові» –

Не побиваюсь за минулим,

побитим шапінлю зневір.

Високі думи промайнули,

*у потаймиру – водовир
стражденних літ. Нехай. Не плачу.*

Не побиваюсь. Задарма [4, с. 34] –

співзвучні з Шевченковим:

І золотої й дорогої

Мені, щоб знали ви, не жаль

Моєї долі молодой:

А іноді така печаль

Оступить душу, аж заплачу [7, с. 456–457].

Подібний і подальший розвиток поетичної думки: автори змальовують недолю України. В.Стус – на прикладі вдови, Т.Шевченко – на прикладі малого хлопчика. Але якщо «І золотої й дорогої» закінчується песимістично, то останні рядки вірша «Не побиваюсь за минулим» (цикл «Костомаров у Саратові») вселяють у читача надію: «...не треба жалких жалінь. І – задарма. Тюрма не доросте до неба: ще землю їстиме тюрма» [4, с. 35].

Для збірки В.Стуса «Зимові дерева» характерна мінливість почуттів, настроїв, переживань. Загальна її тональність – песимістична: самотність, сум, загубленість і, як наслідок, – розпач, приреченість, відчуженість від себе і світу, внутрішня роздвоєність. Щоправда, подекуди зустрічаються у збірці й більш мажорні настрої. Дуже часто один мотив повільно перетікає в інший, заміщується чи доповнюється ним. Однак, мотив загубленості можна вважати провідним.

Загальна емоційна нестабільність настроїв у збірці «Зимові дерева» переконливо доводить, що В.Стус є «непрограмованим поетом», на що вказував Ю.Шерех. Поет був добре обізнаним з екзистенціалізмом. Значний вплив на автора справила творчість А.Камо. Численні творчі перегуки з європейською та українською класикою засвідчують не тільки плідне навчання поета у своїх попередників і широту його світогляду, а й надають віршам філософської глибини, значущості.

Література:

1. Бедрик Ю. Василь Стус : Проблема сприймання / Ю. Бедрик. – К. : ПБП «Фотовідеосервіс», 1993. – 80 с.
2. Павлишин М. Квадратура круга: пролегомени до оцінки Василя Стуса / Марко Павлишин // Канон та іконостас : Літературно-критичні статті. – К. : Час, 1997. – С. 157–174.
3. Стус В.С. Вікна в поза простір : Вірші, статті, листи, щоденникові записи / В. С. Стус. – К. : Веселка, 1992. – 262 с.
4. Стус В.С. Дорога болю : Поезії / В. С. Стус. – К. : Радянський письменник, 1990. – 222 с.
5. Стус В. Твори: У 4 т., 6 кн. / В. Стус. – Львів, 1994.
6. Хейфец М. «В українській поезії тепер більшого нема...» / Михайло Хейфец // Не відлюбив свою тривогу ранню... Василь Стус – поет і людина: Спогади, статті, листи, поезії. – К. : Український письменник, 1993. – С. 242–317.
7. Шевченко Т. Кобзар / Т. Шевченко. – К. : Радянська школа, 1987. – 608 с.
8. Шерех Ю. Трунок і трутизна : Про «Палімпсести» Василя Стуса / Юрій Шерех // Третя сторожа : Література. Мистецтво. Ідеології. – К. : Дніпро, 1993. – С. 222–264.